

Svoji tolminski domovini zvest

(25. septembra 1983, ob odkritju spomenika dr. Ivanu Preglju na Mostu na Soči)

Saša
Vuga

Novi čedajski višji dijakon Bernardin de Puppis je našel med zapiski o kaznovanih tolminskih vikarjih naslednjo opazko o vikarju Janezu Potrebuježu: *Joannes, plebanus Tulmini*. Svoj človek, uporen in ponižen, zvest in svojeglav. Ne vem, ali je hotel služiti dvema gospodoma ali nobenemu. Novi višji dijakon je segel po peresu in pravično pripisal: *Služil je svojemu*.

Tako se konča znameniti renesančni roman dr. Ivana Preglja *Plebanus Joannes*. Je mar pisatelj slutil, kako zvestó se je orisal v teh oklesanih stavkih? Nemara je pa hotel? Saj je drugje povedal o Janezu z Mosta, ki je rezljal v Janeza iz *Potrebuježa*. In je po sebi le natanko slikal? In se celó z začetnico imena in priimka skrila v mogočni lik razklanega gorjanskega duhovnika? Pregelj bi skomignil. In morda pripomnil, kakor je nekoč zapisal: Smejali se boste, kadar odkrijete, kako sem delal — *in odkod jemal!* Pogledal s tistim pol otožnim, pol zvijačno bistrim nasmehom v revah preizkušeneža moža. Potlej bi se mu v očeh sprostita dobrotnost, tolikanj značilna zanj. In bi spričo zadrežne skromnosti odšel, pobegnil, majhen, suh. Malce na stran nagnjen. S klobukom, s palico. Z okroglimi naočniki. Z vsem svojim nemirno trpkim svetom — dr. Ivan Pregelj.

Kdo je bil pravzaprav, in kaj? Profesor slavistike, menda, in germanistike. Pesnik, dramatik, kritik — predvsem pa očarljiv čarovnik slovenskega peresa. *In med Tolminci prvi*. Pa zmeraj strašno sam. V življenju in trpljenju. V otroštvu in starósti. V sebi sam. In med ljudmi, ki jih je rad imel. Zato si ob spominu nanj močno želim, da mu je v tej samoti stal ob strani vsaj njegov, tolminski bog. Ne bog fanfar, Margottijev in Pacellijev, pritličnih in napuhnih, farizejskih, ki nosijo boga, privezanega k laktu kakor plemiči sokola lovca — ne. Ampak njegov tolminski bog madróna in bodilja, lakote in kug, strahu in bolečin. Pa tudi trme in ponosa siromašnih. Bog plebanusa Joannesa in hrabrih mož, ki so jim gláve odrobili na Goriškem travniku. In jih za hrano krokarjem, pa hribovcem v strah, pribili, razčetrvene, na jutranjo in na večerno stran kraj glavnih mestnih vrat. Prav tisti bog, ki je zavoljo njega moral Potrebujež v Čedad. Ali, če hočemo in skoraj pet stoletij potlej, Čedermac, kaplan, nič manj pokončen in nič manj ponižan, pred naduto in krivično tujo ekscelenco, škofa. Ta bog očetov, dedov, ta prašni, zakajeni bog, ubog enako kakor oni. Kdor noče razumeti, ga ne bo razumel. O, pač — Preglja bo umel narobe.

Vse, kar je Pregelj, je bridkost. In jeza in čudaštvo revnih. Saj niti domovine ni imel, vagant — so mu jo vsi jemali. Vse, kar je Pregelj, je

nemir. Je rob obupa, upa. Hrepenenj. Ne le po materini nežnosti, ki je nikoli ni okusil. Celó po palici očetovi, ki je za Preglja nikdar ni bilo. Bila je babica. In bil je ded, soldat — obešenec. Bila je groza mraza, lakote. In zasneženi mir pri Sv. Mavru v mesečini. Balada je bila, ki je meščan v rokavicah, sit, uravnovešen, ni dojel. Pregljevstvo, barok, čudaška nevsakdanjost, nazor, neživljenjski slog, artizem, beremo — se pa dandanes klanjamo, in ne le tu, pisatelju. Medtem ko je ocenjevalca čas zapahnil v študijski arhiv. Kar bo še kdaj o meni kdo napisal, če sploh bo — ah, ne berite ga, ni vredno, je zamahnil nekaj let pred smrtjo, z roko, z levo. Se nasmehnil prek profesorskih očal.

Preveč je že bilo okrog pisatelja bengalike iz molka in temè. Pregelj pa preprosto je, *ker bo*. Ampak odkod? Že prav, vemo — naravnost iz potlačenege ljudstva. Pa bi lahko za klasika slovenskega ekspresionizma in za prvo literarno osebnost prvega desetletja po prvi svetovni vojni odgovoril na ta *odkod* sonet, ki ga je o sebi zapel Pregljev sošolec, dr. Alojz Gradnik: Kri favnov in asiškega berača in Aretina in Giordana Bruna je bard slovenskih Brd soočil z mračnim srdom Peruna, z upornostjo sužnja, s kruto-stjo osvajalca in s Črtomirovo krvjo in Bogomile. Bi rekli, da lahko. In brž dorekli: Preglja so prve naredile poganske usedline, ki še dandanes bedijo in strašijo vzdolž Soče. Vsa tista mračna mistika zelenih bab, rógeljčev, krvavcev, pomračnikov in urokov.

Kazálo je, da bo *storil dobro*, kot so po starem pravili takšnim življenjskim odločitvam. In bomo Slovenci dobili še enega duhovnika — pa se je pokazalo, da je storil bolje: Dobili smo nadvse žlahtnega pisatelja. *Oblikovala me je Tolminska*, je spet in spet ponavljal, celo narekoval, v bolezní. Je pa Pregelj obilno vrnil domači zemlji za sokove, iz katerih je bil črpal. Tolminska je tako rekoč na mah postala *modna pokrajina* v naši književnosti. Njegovo ime pa se je zapisalo na sam vrh slovenske kulture. In ob grobu mu je prijatelj strnjeno priznal: Veselili smo se vsakega tvojega dela, celo vsake tvoje nove besede. Nadarjeni otroci naših selišč, pravi dr. Pregelj, najdejo pot v véliki svet. Z njimi pa gre ena posebnost vseh gorjanov: Močno, neutušljivo domotožje. Enkrat samkrat se je Pregelj vrnil na Most — po drugi vojni. Zapustil pa ga je — pred prvo vojno. Vrníl v letih, ki so bila težka in naporna za vse, ne samo zanj.

Pihal je nadležen, vzhodni veter. Stal je na trgu, spodaj, pred Botgárjevo gostilno. Prav tam je v zadnjih letih prejšnjega stoletja čakal na kočijo, da bi se s profesorjem Andrejem Kragljem, nežnim hrupnežem, ljubiteljem Homerja, odpeljal na gimnazijo v Gorico. Stal ob hčerki, droben, nekako zapet, s palico čez roko. Mrščil se je od zadreg in ganjenosti. Potlej so se mu oči zabliskale od solz. Kaj mu je v pljuskih lilo skozi dušo? Spomin na mlado, na nesrečno mater? Ali na revno, zlato staro mater Ano? Morda na vse, kar se je tod iz vojn v vojne mimo njega pripetilo? Tu, tam je hiše še poznal. Ljudi nič več. Malokateri njega — kolikor jih je bilo, so v sivem dnevu mimo šli. Le redke je ustavil zbor, ki ga je v hitrici nabral pisateljev učenec z idrijske realke. *Nazaj v planinski raj* so mu zapeli. Potlej o Soči. In fantovsko tolminsko *Tam za turškim gričem*. Ob njem je stal, v koničastem, črnkastem klobuku, Peter, brat, ves majhen in slovesno zmeden od pozornosti, ki jo je v tistih nekaj Mostarjih vzbujal Ivan, brat. Sta se poslednjič videla pred prvo vojno. Sta se poslednjikrat po drugi — in nikoli več.

Tudi gomile staršev ni dočakal več pri Sv. Mavru. Odkril se je pred grobom Jožefa Fabijana, župnika, enako krušnega kakor duhovnega očeta, ki je bil zanj napravil, in iz njega, vse. In ki mu je v osmrtnici 1916., ko je dobrotnika tam spodaj v starem farovžu raztrgala Badogliova granata, žalosten priznal, tudi v imenu žene in otrok, da se imajo njemu, in le njemu zahvaliti prav za vse, kar so. Potlej je dolgo in zamišljen stal pred skupnim grobom partizanov, nagnjene glavé, s klobukom v roki in oprt na palico. Pa je na lepem res bilo vmes približno 240 let? Isti priimki tam pod rdečo zvezdo. Njih ista mlada starost. Vsi ti pogumni, svetli fantje — mar niso padli že v romanu o tlačanih? Jih ni že v *Zgodovini* Šimna Rutarja pobil Strassoldov mušketir? Jih ni na muke deval na goriškem gradu, in v 1714. razčetril, Coroninjev rabljev pomočnik? So res šele v poslednji, véliki tolminski preizkušnji omahnili? Iz roda v rod gre z nami črna ruta mater. Kamniti molk očetov. Pesem žalostinka gre — postal je na pokopališčnem pragu. Z očmi objel grobove z dragimi ljudmi. Jim z zdravo roko, z levo, pomahal kakor živim — potlej je odšel. Natanko po tej poti tu. Nizdol, počasi. V prvi mrak, ki se je z jezera gostil h Kosóvdu, pod Senico. Ni se več ozrl — nikoli več ga ni bilo nazaj.

Tam sem jaz doma. Na Mostu. Nemško ime *Sv. Mavra most* pa je starinsko, zgodovinsko — tako se je poslovil, izobraženec evropskega profila, ki se je, kdaj že, z ihto zagnal v vsa vprašanja vseh časov s svojimi zakaj, kje, kaj. Do vseh dvopičij preštudiral vse vélike Tolstóje, Dickense, Flauberte, Dostojevske, Puškine in Danteje, Horace, Sofokle, Shakespeare. Pa se od vseh vetrov povrnil — suveren, nikoli potolažen — v tolminstvo. Kot Carduccijev popotnik, ki je porabil sedem parov čevljev in sedem palic in na blodênjih napolnil sedem steklenic s solzámi, da bi na koncu vendarle našel, kar je bil pustil za seboj — v tem prepihanem prgišču naše zemlje. V tej nekropoli Keltov in Ilirov, Rimljanov in Oglejcev, galjotskih bravov in biričev Kacafur, Togliattijev in Manfredov. Ob beli vodi Soči. V ostrih novoletnih vetrih in v poletnih kúhalicah. V deželi, ki buri fantazijo in duhá in ju obremenjuje s predvčerajšnjim.

Za zmeraj je takrat odšel. Na dolgo pot do Dravelj, ki je držala skoz vsakršno ljubljansko mēglo. In zadnjikrat s seboj odnesel spomin na svoje puntarje, na svoje otroke sonca, razpete med sanjo in resničnostjo, na svojo tolminsko ženo in tolminsko mater, na svojo strašno ribo faróniko, na svoje padovanske sholarje, na svoje podeželske fevdalce, kapitane z baziliski, luterance, galantne valpte z rožico, ranocelnike, na vse svoje grenke božje mejnike, ki je z njimi povzročal večjo skrb ekleziastom kot laikom — tolikšno, da so prepovedali tiskati dr. Preglja v svojih knjižnih zavodih. Svoji so mu največ škodovali — sovražnikov pa se tako ali tako, čeprav ni bil Savonarola, ni nikoli bal. Cenzurirali ga niso le ordinariati. Cenzurirali so ga celó močje izpod svobodnega sonca — pa jim te provincialne ozkosrčnosti nihče nikoli ni zameril. Preglju pa je skozi vsa ta leta vsak zameril vse. Njegova sedemdesetletnica je kot meglica šla vzdolž slovenske javnosti. v naskok pripravljene proslavljati vsekdār vsakógar in vse. Pregelj je usihal, betežen, zagrenjen. Pod križem iz preprostega lesa na steni. V mraku sobe. Sam.

Kako so padli po pisatelju na Kranjskem teologi ob *Thabiti kumi!* Pregelj je tako *sramotno skrunil*, so pisali leta 33. v razcvetlem maju, da *so v isti mah zdrknili vsi njegovi liki katoliškega duhovnika z visokega piedestala v prepad*. In so pisali *psihopatološko, perverzno, freudizem, odvrat-*

no, blasfemija svetih zakramentov. In da odklanjamo z vsem ogorčenjem. Hrup se je v današnjih dneh polegel. Na videz vsaj, ko ugotavljamo, da je *Thabiti kumi* v vrhu Pregljeve, kar bi se tudi reklo slovenske novelistike. Vendàr pa se dolini šentflorjanski ni vdal. Finžgarju, ki ga je kakor drugi sodil, je napisal: *Kesam se ne in se ne bom. Tegà spovedal tudi ne!* Kakšna ironija, da se je moral ta izjemni slovenski ustvarjalec vso svojo dobo bolj braniti pred prijatelji kot pred sovražniki. Kakor Gregorčič — največ je pretrpel od onih, ki se je k njim iskal. S kakó veliko domišljavostjo različne cerkve, tudi na Slovenskem, razpolagajo z ljudmi! Bolj je kdo naš, bolj je nezanimiv, ker je pač naš. Pa ker je naš, ne sme brez nas nikamor. Posredniki med bogom in ljudmi niso nikomur dovolili direktnega pogovora med bogom in ljudmi. Ali po janzenistično natančnem formularju: Povej, kaj bi povedal, povedali ti bomo, ali lahko poveš.

Pred kratkim smo pred neko šolo v seseščini Stare Gorice poslušali človeka krepčilnega duha. Pregelj bo govoril, je oznanil, *skozi moja usta*. On da je pisatelja na moč poznal, saj ga je srečal ênkrat, pa čeprav ênkrat in za poldrugo uro, 1943., v Ljubljani — v gostilni. On da ve. Zato lahko pove, kako je Pregelj včasih rad pogledal v kozarček. Rekel je: *Kozarček*, se bistro posmehljaj v umetniški premor. In podčrtano dodal: Potlej jih je pa poredno stresal! Rekel je: *Poredno*. In nas spet premeril, ali nam je z duhovitostjo dovolj zažagal do srca. Ubogi, plemeniti dr. Pregelj, ki ga narobe viteži duha oznamujejo kot svoje čase Cankarja, Prešerna. In mu skoz sramežljivosti očitajo, ne samo tvorci, ampak negovalci vsakršne mizerije na Slovenskem, kar si je sleherni večer lahko privoščil brez najmanjše graje in najmanj vsak fajmošter v župnišču kod v vojvodini Kranjski. Bolj bodo taki in podobni govorili *skozi svoja usta* o pisatelju, bolj bodo vsakršni jerobi delikatnosti ob Preglju pravoverno sklepali, da bo napredku všečno, če bodo kar se da tesno zatiskali svoja ušesa in oči.

Prav v tistem letu pa se je nečeden vodja naroda, pol kozjebrad, pol meketav, v celoti pa obskuren prezident, doslej najbolj debelo risana karikatura v knjigi naših klavrnij, usodno zganil. In v zanič slovenščini, pol z generalsko čaršijskim naglasom, pol z avstrijskim, obesil na pisatelja medaljo. Ob Pregljevi šestdesetletnici. Pisateljem pri nas obešajo skoz zgodovino vse kaj drugega, samo medalj nikdàr. Vedó povedati, ki rabijo za priče, da je bilo kot aretacija. Pregelj in medalja! Ta hribovski upornik, niti bajtar ne, ki ga je v širni svet izgubil nekakšen izgubljen Sankt Mauruspruck tam doli na Tolminskem, je tiho stal, ko mu je oni tam obešal to medaljo na *svoje* prsi. Nazadnje pa razločno, trdno rekel le: Jaz ostajam, kar sem bil.

Kdaj se bo treba tudi vprašati, zakaj je vizionarsko, trpko bilo pisatelju vprašanje Jude iz Keriota tolikanj boleče zanimivo, spet in spet posebne obdelave vredno. Kam vse je Pregelj slutil s tem nesrečnikom? In kam se je zavoljo njega pri Slovencih bal? In se bo treba vprašati, zakaj je s tako grozo izgovarjal žalostno besedo kajn, pisano z minuskulo. In še, kako je čustvoval, ko je v duhu šel nizzdol kraj puntarjev, ki so korakali v Gorico Bandla in podobne pokončat. Nazadnje pa, kako mu je bilo pri srcu med poslednjim puntom tod, ko so v to našo zemljo legali ljudje, ki se je z njih očeti še igral, otrok, in z njimi pasel in kovanje pekel. In jim je isti zvon iz istega zvonika, ta, šentmavrski, prav ta, ki je dajal v usodnem 1713. dogovorjena znamenja možem in fantom za upor, zdaj vse do leta 45. zvonil za slovo.

Pregelj je bil velik pisatelj. Večji, kakor ga je mogel razumeti njegov čas. Če že ni bil širokega zamaha (in za to pričajo najbolj *Tlačani*), pa je bil dragocen vrtalec iz višin v globine človeškega duha, kjer se takó včeraj kakor jutri bijejo črno in belo, baladesknost in tarantela, strast in pokój, Colombina in Mefisto, bolečina in groteska pred zaprtimi vrati vseh človekovih poti. Prefinjen do artizma, mojster filigrana, miniaturni, silhuet, podobni medaljonov — kje se skrivajo vrelci njegovega tolikanj podčrtovanega baroka? Mar že v polnočnicah, tam spodaj, ko je sirota, s strahom gledal v pozlátni blesk svetih kipov iz leta 1612? Mar v disertaciji *Rogierius Labacensis, Palmarium Empyreum*, ko se je seznanil z zvonko besedo mojstrov pridigarjev? Morda v poniževalni plehkosti med vojnama, ko razočarano ugotovi, da »v našem aktualnem življenju nič pomembnega ne najdem«? Nema-ra v bolečini mej, ki so mu jih takó grobo zasekali čez zemljo in srce. da sta mu potlej ostala samo »baročni okus in dvojna boleost domotožja«? In se je tragika njegove Tolminske razrasla v tragiko njegove Slovenije? »Slo-venci so mi Tolminci. Ljubim Slovenijo, ker se mi smili«.

Ali v odstavku, kjer je zabeležil: »Verjamem v prihodnost edine naše kulture, in to je jezik od Prešerna do Župančiča, naše spričevalo za življenje in naš edini človečanski dokument«. Mar zavoljo sinonima *kultura* — *jezik* strast in dolžnost v Preglju, vzdigniti naš jezik do popolnosti, do najbolj rahlih svilenih niti v botticellijskem vetru, pa do najmračnejše plastičnih brughlovske, včasih celo boschevskih, kot s ploščatim palcem potegnjenih rdeče črnih črt? Poklicani bo tudi tukaj odgovoril. Moral bo. Pregljev jezik — do danes je še zmeraj Pregljev. Zadovoljili smo se s šolskimi sentencami. Prepisovali sodbe. Šušljali o hoteni zmedenosti, poiskanosti. In o pisanju nič manj kot s Pleteršnikom v rokâh. Pa mar je jezik zlaganje opeke? Pač, pri ro-kodelcih in ljudeh vsakdanjega duha. Pri Preglju pa, pri tem tolminskem žlahtniku, ki je od groze in nemira in vprašanj, tudi beseda ni bila drugače kakor žlahtna. Pa naj le bo manira — če so pljuski iz poetskega srca mani-ra! Bolj bo resnica, da se marsikdo doslej *ni upal globlje prestopiti praga* v ta vihar vsega, ki se mu pravi Pregljev slog.

Vse Pregljevo tolminstvo, mračno, svetlo, se skriva tudi v glosah, v baladah in legendah, napisanih iz bolečin predvojnih let — takrat so nam kulturo, slovensko, samobitno, pa ne le kulturo, vpregli v jarem nekakšnega *jugoslovénarstva*. Pregelj je verjel v Jugoslavijo. Jo celó v pesmih pel — ampak v kakšno? Zagovarjal je individualnost naroda. In poudarjal le za-vest skupne državnosti. So pa stvari začele strmo padati. Kralj, recimo kralj, je s primitivno in divjaško diktaturo — mar so diktature kdaj dru-gačne? — že lomil vse kulture v eno. Takrat so v Kranju, kjer je Pregelj služboval, dijaki že pisáli slovenske naloge v latinici in v cirilici. Pritisk ni več poznal meja. Vse mu je bilo v napoto. Slovenska univerza, na primer. Akademija znanosti, umetnosti — ta ni smela nositi naziva slovenska. Sama Slovenija, ki se ni smela več imenovati Slovenija! In slovenski jezik, menda, ki so ga vse bolj pehali na stopnjo nekakšnega tretjerazrednega narečja. Ta-krat je Pregelj v *Muzniku* zapel slavo svojemu tolminskemu jeziku. Pa hkrati že snoval grenčinasto satiro *Finis Sloveniae*, Konec Slovenije.

Tujci so Slovenijo drobili s severa, z zahoda — pa če je Rim privil vijak, je v SHS monarh, recimo, da monarh, pohitel z istim. Župančič se je, malodušen, tih, vračal iz Belgrada. Bevk se je, pretresen, naveličan, vrnil iz ljubljanske žalosti in iz ljubljanske jalovosti kar se da naravnost na Goriško, v boj, v ječe, na malarične otoke — vedel je, kako ga todle potrebujejo na

smrt obsojeni. Pregelj je potožil: Ni nesrečen, kdor je danes med Slovenci — *analfabet!* In se umikal v zgodovino — v kakšno le, če pa je mi, Slovenci, nimamo? Prečudna reč: Kdor nam je kdaj privoščil kaj, je trobezljjal, da smo brez svoje zgodovine. Okoli in okoli je vse iz veka v vek na moč državotvorno, le mi smo bleketava čreda. Pa kaj je zgodovina pravzaprav? Je zgodovina dvor z nepismenim vladarjem, po naključju tvojega rodu? Bi si kdo upal reči, da so Španija, Poljska, Češka, Italija in tako lepo naprej brez zgodovine le zato, ker jim je neki čas vladaril tuj vladar? Arhivi govoré, posebno tuji, da je ves naš včeraj zgodovina. Žalostna sicer, ampak uporna — torej je! Samo doslej so, za primér, odkrili več kot 60 uporov ali puntov na Slovenskem. In pravijo, da jih bo še prišlo iz zaprašenih, včasih kar se da perfidno založenih map in skritih pergamentov.

Pa saj so vsi doslej tenkó skrbeli, da bi Slovenci kar se da bili brez svoje zgodovine — celó Matjaža, kmeta, kralja, ki že od 1478. leta leži med svojimi vojaki puntarji tam góri na tromeji, pri Kokóvem, in čaka na pravico, kralj Matjaž, in na resnico — vsaj o sebi — so nam zamenjali s fevdalcem, s tujcem, z ogrskim Matijo! Od Hrena so skrbeli, škofa, ki je zažgal za 200 let slovenskih knjig. Prek škofa Draškovića v Zagrebu, ki je zažgal arhiv Matije Gubca. Do tistega, ki je zažgal arhiv slovenske vojske generala Maistra 1919. na Koroškem. Dolg seznam in vse do sèm, do nemških hlapcev v zadnji vojni, ki so najprej iskali in uničevali pisano besedo. In šele potlej trebili ljudi.

V katero zgodovino naj bi dali 23 rektorjev — Slovencev na dunajskem vseučilišču? Ali resnico, da se Amerika še dandanašnji ravna po pravni ureditvi Karantancev, torej Slovencev? In vse domače vzgojitelje Maksimilijanov, znanstvenike, admirale, diplomate v Moskovitih, matematike, slikarje, glasbenike, od Sladkonje sèm do kmeta Petelina Gallusa tam góri na šentviškogorskih senožetih? Naj kdo prelista le Slovenski biografski leksikon — če se ni čudil prej, se bo poslej. Kaj bi kdo hotel še od naroda, ki ga je vsakdo sproti v nič dajal, mu sproti kradel — tudi zgodovino. In naša zadnja zgodovina, ki so v primeri z njo vsi naši pundi komaj sublimacija, le simbol? Smo koga v teh poslednjih letih naše zgodovine prosili za pomoč? Tod nismo šteli ofenziv — spričo komunikacij je vse od začetka pa do konca in iz dneva v dan bila le ena, nepretrgana in težka ofenziva.

Igrice, podplute do krvi — zato bo treba Pregljevo, pa tudi Bevkovo tolminstvo iskati še v nesrečnih letih med obema vojnama, ko je pritlikava birokracija kos za kosom razprodajala naš narod v blagor vedi vrag katerega hegemonizma, centralizma in unitarizma, *da bi država mogla biti krepko kos vsakemu zunanjemu sovražniku* — zmeraj se je kod našlo priročno geslo, da bi nas okrnili in kot lisjak potolažili. Pa sadovi, bi se vprašal optimist? Klavrni, smo videli v aprilu 41, ko se je ta tvorba protiljudske alkimije razletela kot plesniv kolač. Najraje so kitajski mlinčki ponavljali refren o enem narodu, enem jeziku, znotraj enih mej, pod eno vladavino. Bili so torej tisti časi taki, da se spodobi, če se nanje spet in spet spominjamo. Saj je nesreča, pravijo Francozi, kakor Turki — lahko se nepričakovano vrne.

Dragó nas je, Tolmince, veljal naš plebiscit. Še dandanašnji so po hišah tod, požganih ali ne, napisi: *Slovenci smo!* In *Tu je Jugoslavija!* Barva ko da noče stran. Nas je kdo z bičem moral gnati v boj? Nikomur ne dolgujemo prav nič — o, pač, grobovom, ki v njih počiva cvet naših ljudi! Mar ni naš narod, *narod, ki ne zmore zgodovine*, v grozljivih letih zadnje

vojne razprostrl, v vertikali in v horizontali, mreže kar se da uspešne svoje oblasti na svoji zemlji? Kdor tu pri nas ne ve, kaj dela, dela zlo. Kdor ve — ta pa počenja trikrat zlo. Zato se spomnimo, ki smo ta dan lahko za priče: Konec aprila 1943 smo na pobudo slovenskega vodstva narodnoosvobodilnega gibanja in CK KP Slovenije ustanovili prvi primorski partizanski udarni brigadi, ki sta nosili ime — in to si velja podčrtati — prva po Ivanu Gradniku in druga po Simonu Gregorčiču. Brž potlej smo ustanovili korpus, ki je postal kar *naš korpus*. In je imel eno samo, plemenito nalogo: Združitev Slovenije, očiščene sovražnikov in izdajalcev. Iz tega korpusa, IX., bo dolgo let sijala luč ponosa tolminskemu človeku na vsakdanjo pot.

Prav v teh dneh praznujemo te žlahtne letnice — pa mar se ne dogajajo prav v teh dneh stvari, ki jemljejo človeku sapo? Zakaj prav v teh dneh, pa ne v Gorici, v Celovcu ali Trstu, ampak v Ljubljani, lahko mračnjaki vdoro mimogrede in kot v krčmo na zborovanje v dvorano, kjer se Slovenci mirno in spodobno menijo o zdajšnjih, jutrišnjih poteh slovenščine, se tudi pravi: Svoje materinščine — v Ljubljani, Cankarjevi, ljubljeni! In tu kriče, razsajajo. Nam tu, doma, očitajo, da oni že vedo, kako se moramo obnašati, prav mi in tu, doma. Kdo bo pred zgodovino nosil odgovornost za vse usodne potegavščine, ki smo jim tu, na svoji zemlji, kot se je včasih staromodno reklo, iz dneva v dan bolj zaskrbljena priča? Kdor si kot noj zatika glavo klaftro na globoko: Za menoj potop, je kratkoviden. Mar smo Tolminci plačevali v zadnji vojni v krvavih tolarjih zato, da bi se spet branili? Od Karantanije, Sama, kamna knezov se le branimo — kdaj bo teh tragičnih, strašljivih davščin konec? Nam je kdo kdaj podaril kaj? Naj se pove, če je! Na primer jezik — pač, očetje. Edino dediščino, ki so jo v mukah, znoju ohranili. Smo tod obvarovali jezik staršev le zato, da bi ga v *nedogled* branili? Kakšna svoboda je nazadnje to, bi rekel pesimist, če si iz dneva v dan spet ogrožen?

Zato naj tudi danes zmagajo vrednote, ki so rabile za kompas v vojnih dneh, navrhanih trpljenja in ponosa, ko smo pogumno in zares pošteno bili na svoji zemlji svoj gospod. Vse drugo je nečednost, kramarstvo, zaplotništvo. In omejenost. Če bi Tolminec kdaj izgubil še svoj jezik, ne bo imel nikdär več izgubiti kaj — taki pa, so nas učili v ljudski šoli, taki so nevsakdanje trmasti. So kamnasti. Celó sirensko petje jim več ne zmečča srca. Tolminski narod ve, da nima potlej izgubiti česa več. In če si je ta narod pisal sodbo sam, povsod in zmeraj in docela sam, in zvesto pazil, da mu je v usodnih letih 41 — 45 ne bi pisala niti frak in ne talar, potlej je pot, ki zdaj stoji pred nami, jutri, zmeraj, edino pot *tistih* vrednot. Drugih za Tolmince ni. Naj nas puste pri miru, je pred nedavnim rekel avtor knjižnega eseja *Kulturni problem slovenstva*, iz leta 1932. In potlej dal na voljo, v aprilu 41, svojo vilo v Ljubljani za prvi zbor Osvobodilne fronte. Pa če je rekel, je že vedel, kaj je rekel, zakaj in pa čemú. Kot bi se tudi reklo: Če se nekdo pri nas igra z vrednotami, če je komu bratstvo in enotnost le trojanski konj, potlej bo treba še enkrat prebrati *Iliado*. In seči na polici tudi k *Odiseji*. Te ugotovitve so enako zoprne kot bridke — drugih pa te dni ne v srcu ne pri roki ni.

Pregelj je, raz deske gledališča, še pozdravil, med drugimi predstavniki slovenskega peresa, osvoboditelje. Po tem je samotarja umaknilo v samoto. Še se je, bolan, sprehajal, neznaten v svoji šibki, upehani postavi — vendär v koncentrično vse manjših krogih. In ko so se pozimi leta 60 književniki poslavljali od Preglja, ki je poslednji del njegovega življenja bil samo trpljenje, stiska, dvom, so vedeli: Bil je človek tolminskih hribov in dolov. Z vsemi lastnostmi in posebnostmi te dežele — bister, izviren in žilav. Neugonobljiv

v pridnosti. Na zunaj skromen, na notri pa bogat. Sam s sabo sprt. Sovražnik sleherne ponarejenosti in nenaravnosti. V svojem duhu bojeviti, uporen kakor dedje, ki so se s trmo ohranili skozi vojne, lakote in kuge vseh vrst. Svoji tolminski domovini zvest do zadnje misli — zvest do zadnje misli. Nikoli ni hlepel, da bi ugajal času — zato pa je premagal čas, njegovo grozo in temò. In še so vedeli, v tistem zimskem dnevu leta 60, ob grobu v Dravljah pri Ljubljani, da bo njegovo delo v vsej posebnosti ostalo v zakladnici slovenskega duha. Da ga ne bo razjedla rja zastarelosti, dvostranske kritike, ki so ga zdaj vzdigovale do staniolskih zvezd, ga zdaj poniževale v blato.

Sto let je mimo. In tu je dan, ko mu bo treba, Preglju, vrniti mesto — ugleda kajpak ne. V sto letih se dodobra skisa slabo vino, les strohni. Ivan Pregelj se je zaoral v kri in zemljo naših brazd. Pregelj, ta poet iz veka v vek ponižanega ljudstva, je, in bo. Za ovrednotenje velja vendàr in brez predsodkov siromašnih na desnem ali levem duhu vprašanje: Kaj je zapustil, kaj je dal? Je zven te zapuščine dandanašnji reven, je bogat? Je zdrav, je klavrn, resničen? Pošten ali zlagan? Vsaka druga sodba, nagla in krivična, bo le enodnevnicca. Prej ali slej bo renesančni pisec Ivan Pregelj moral doživeti renesanso. Pravemu pesniku lahko zakopljejo srce. In z grdim upanjem, da bo strohnelo. Pravim pesnikom, in to najboljše vejo vsakršni grobarji, pravim pesnikom srce pa nikdar ne strohni.

Kakšna groza, kakšen madež, kakšna raztrglina bi zevala na našem literarnem zemljevidu, če se natanko pred sto leti ne bi bil rodil naš Ivan Pregelj. Petsto let praznine, sive in ledene, bi kot januarski piš zavelo čez Tolminsko. Petsto let na mah pod nič zasutega vsega gorja! Samó pero umetnika lahko približa čas od mrtvih — drugo je traktat. Zato smo ljubosumni na trpljenje dedov in očetov. Zato ponavljamo, in poudarjeno v teh dneh, iz oporoke čistega človeka, primorskega bojovníka in partizana, pisatelja Franceta Bevka: V trenutku, ko narodu vzameš jezik, ko mu izpodmakneš zgodovino in kulturo, v tem trenutku narodu vzameš zrak in ga ubiješ. Ta narod vendar ve preveč. Zakaj preveč je Idrije tam spodaj že odteklo v Sočo.

Ko bo do zadnjega klicaja obleдела ihta kritikov, ki so dajali Preglja v nič. Pa tistih, kot rečeno, ki so ga vzdigovali v avreole. Ko bomo mi, ki smo se danes zbrali ob tej čudno strmi, čudno lepi in simbolično vijugavi tolminski poti, ki se zliva gòri pred pokopališče. Ko bomo, pravim, mi le bled spomin in kvečjemu prijazno anonimne sence v zavesti naših vnukov, bodo po golcih, lazih, plazih tod okrog še kar hodili Pregljevi uporni, pa čeprav razklani, pa čeprav ponosni Janezi Potrebuježi, nesrečne Matkove Tine, hrabri in pokončni Ivani Gradniki, vesele Katrice in zablodeli Petri. Hodili vsi Tolminci, tudi tisti, ki jih je pisatelj, kot je sam priznal, obul v istrske opanke in v gorenjske škornje. Bo jahal dobitljivi ranocelnik Muznik. Bo pete brusil galantni Mohor Kacafura, samo po cunjah, po srcu pa nikdàr birič — zakaj resnično pesniško srce, smo pravkar rekli, ne umfje.

Človek je odšel — veter vsakdana pa ni vrgel peska čez njegove stopinje v pesku. Zakaj se ni vrnil? Saj je za zdravnika Muznika zapisal, da mu bo ob slovesu v sladko tolažbo, ker bo spal v domačih tleh. Je zgolj vizija akvarel, ki pravi: Na levi spodaj Soča šumi. Cesti ob njej se v Môdrej mudi. Tam zadaj visoko pa peči in nebo, vse v luči, vse v vonjih in vse mladó. A kje je to? St. Mauruspruck . . . Od maše v cerkvi svete Lucije tih navzgor sprevod zavije. Cerkvenci spredaj zasopljeni pojo, štirje zadaj neso težko, mene štirje neso . . . St. Mauruspruck.

Odslej bo Ivan Pregelj prav tu, ob tej *njegovi* poti, z nami. Pa saj nam je zapisal v tednih osamelosti in zadnjega trpljenja, nam tole pošto dal: Leta me uklanjajo vsak dan, vsak čas, vse bolj. Uklonila pa niso, in tudi ne bodo, moje ljubezni do domačega kraja. O, bratje, sestre! Ni treba, da bi bival z vami pod eno streho. Dovolj je, da vem, kje so vaši domovi. Tja hodim v mislih in v čustvovanju vsak dan, vsak čas, vse bolj. Vaš Ivan Pregelj. Tako nas je pozdravil za slovo rojak, ta naš, in nas vseh, véliki rapsod tolminskih duš.

Resničnost pesniškega izraza

Filibert
Benedetič

Ne da bi se spuščali v posebna teoretična razglabljanja okrog ustvarjalnega procesa v literaturi, je tu potrebno navesti vsaj osnovna izhodišča, ki botrujejo vsakemu rojstvu in ki brez njih tudi noben proces ne steče. Poleg vprašanja ustvarjalnega zanosa ali tako imenovanega pesniškega ognja, po katerem naj bi se vrednotila karatura umetniške potence, kar je tako ali drugače temeljna vrednota

pesniške biti, gre v našem primeru zlasti za nekatere neizpodbitne zakonitosti, ki poganjajo mehanizme v sklopu fenomena, imenovanega literatura. Ob dejstvu, da ustvarjalnost ni improvizacija, pač pa rezultat trdega, neprestanega dela, iskanja postopnega osvajanja, stalne, bolj ali manj lucidne zavestnosti, so osnovna izhodišča teh zakonitosti implicitna v samem ustvarjalnem procesu, ki se začena v trenutku, ko dražljaji najrazličnejše narave sprožijo vzvode človekove občutljivosti in domišljije. Ti dražljaji so lahko povsem nepredvidljivi, stvar prebliska, nenadne sreče, krika, joka, sanj, so pa lahko tudi skupek prizadevanj, angažiranosti in boja za uveljavitev resničnosti človekove kulturne identitete. Primarno vlogo v tem procesu imajo tudi tehnična sredstva iz tako imenovanega instrumentarija pisatelja, ki poganjajo tankočutne mehanizme umetniškega oblikovanja. Instrumenti pisatelja so seveda strogo osebni in glede na izvornost postopkov ustvarjalnega procesa so v rokah vsakega posameznika pravi unikati. Od pogona vseh mehanizmov je nato odvisna kakovost toka, tisto resnično, živo, globoko brnenje, ki vžiga utrip in oplaja semena.

Poglavitno vprašanje vsekakor zadeva resničnost kulturne biti. Zunaj te dimenzije je noč, ki razžira duha in človeka uklene k podzemlju. Povejmo tedaj, da take resničnosti ni, če je človek zgubil svojo kulturno identiteto, če te identitete sploh nima, bodisi zaradi sindroma asimilacije, ki se pojavlja z dehumanizacijo individuuma, izpostavljenega vsakovrstnemu nasilju, raznarodovanju in janičarstvu v zavojevalnih postopkih ekonomskega profita in etatičnih teženj močnejšega, bodisi zaradi stalne ogroženosti in tesnobnega občutka nemoči, tistega starodavnega strahu, ki hromi vitalne centre in vodi k jalovosti in v fosilizacijo. Zato so med nami, ki živimo v svojevrst-